

**АТЕНТАТ СРЕЩУ КУЛТУРАТА:
МИЛАН КНИЖАК И ЧЕШКАТА РОК ПОЕЗИЯ
ОТ КРАЯ НА 60-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК**

*Александра Александрова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

**ATTACK ON CULTURE: MILAN KNÍŽÁK AND THE CZECH
ROCK POETRY FROM THE END OF THE 1960s**

*Aleksandra Aleksandrova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”*

This article examines the concept of proto-underground in the Czech counter-culture during the 1960s. This term is comparatively new – it is used by František Stárek Čuñas in 2012. The vision of the proto-underground is mainly represented through the multi-genred art of the complex and controversial figure Milan Knížák. He is not only a founder of the proto-underground rock band *Aktual*, but also the author of their lyrics which are non-conformist, rebellious, self-ironic, and self-destructive. Knížák is also the founder and ideologist of the eponymous union of artists which is a forerunner of the real underground in the 70s.

Key words: Protounderground, Czech Underground, rock poetry, Milan Knížák, counterculture, 1960s, *Aktual*, stage performance, delirium, nonconformism

През последните години проблемът за чешкия ъндърграунд като специфична част от алтернативното културно пространство преди 1989 г. в Чехословакия е проблем, който се радва на засилен изследователски интерес. За това свидетелстват десетките монографии, антологии и биографии, както и тематичните научни конференции. Интересът на чехите (и не само) към чешкия ъндърграунд като културен и социален феномен обаче сякаш е концентрирано насочен към десетилетието на 70-те и това е обяснимо. Именно 70-те години са периодът, в който се създава същинският чешки културен ъндърграунд със своите знакови представители като психеделичната рок група „The Plastic People of the Universe“, както и периодът на най-интензивно манифес-

тиране на поетиката и идеите на това субкултурно пространство. Ъндърграунд творците като Иван Мартин Ироус и Егон Бонди, но и дисидентът и един от идеолозите на „Харта 77“ Вацлав Хавел успяват да превърнат ъндърграунда в митологема, която циркулира в обществените и научните среди и днес, и именно това е една от причините 70-те години да са винаги на фокус, осъществявайки най-тихия атентат срещу казионната култура, който обаче получава най-широка гласност сред тогавашното общество.

Настоящият текст няма да се занимава с проблематиката на 70-те години, а с по-малко разглежданото предходно десетилетие на 60-те, за което отскоро в изследванията битува терминът протоъндърграунд. Именно този термин ще бъде използван, когато се говори за рок поезията от края на десетилетието и за една от знаковите фигури – Милан Книжак.

Шейсетте години за чешката култура означават период на либерализация и на придобиване на нецялостна, но осезаема суверенност на определени сфери на изкуството спрямо конюнктурата на социалистическия реализъм. Затова през това десетилетие става възможно публикуването на забранени през 50-те г. текстове, кинематографията процъфтява, чехите получават първия си „Оскар“, абстракцията и експериментът все по-малко биват коментирани като упадъчни и вредни. Шейсетте години са наричани „златното десетилетие“ на чешката култура, именно защото диапазонът между черното и бялото не е толкова категоричен, а се появява и сиво, както и други цветове.

В това цветно десетилетие западноевропейските и американските културни модели все по-неудържимо завладяват умовете на младите чехи, а ефектът на културната и социалната либерализация, кулминирали в Пражката пролет, се налага да бъде потиснат през 1968 г. чрез танковете на страните от Варшавския договор. Именно тогава се ражда творческият гений на многожанровото изкуство на един от предходниците на същинския чешки ъндърграунд – Милан Книжак, чието име свързваме с подготвителния етап на чешкия ъндърграунд – протоъндърграунда.

Терминът „протоъндърграунд“ е на изследователя и рок музикант Франтишек Старек Чуняс. Употребен е за първи път през 2012 г. и набира все по-голяма популярност, защото запълва празнина в хронологията и терминологизацията на ъндърграунда в чешка среда.

Ф. Чуняс хронологично позиционира протоъндърграунда между 1962 и 1970 г. (в статията си „Протоъндърграунд“ той посочва като крайна година 1973-та), изтъквайки, че никое явление, в това число и

ъндърграундът през 70-те години в Чехословакия, не се появява от нищото (Чуняс 2016б: 3 – 4). Той е свързан най-вече с рокендрол музиката, която в Чехословакия е наричана „биг бийт“ и която се свързва с революционните нагласи на младото поколение. Идеята за разграничаване от властта придобива особена яркост още в средата на 60-те, дългите коси се превръщат в символ на бунта, по радиото пускат The Rolling Stones и The Beatles, лавинообразно младежите сформират аматьорски рок групи. По сведенията на Франтишек Чуняс между 1966 и 1969 г. само в Прага има над 500 групи. Започват яростни преследвания на дългосите. Този период предоставя плодородна почва за покълването на ъндърграунд идеите, узрели в средата на 70-те години, но като цяло ъндърграундът е до голяма степен външно привнесен от актуалните в този период хипи комуни, от бийтпоколението и не на последно място – от рокендрол музиката. Идеолог, модификатор и мотор на това субкултурно пространство на протоъндърграунда е Милан Книжак.

Сценичният пърформанс е това, с което някои групи, сред които е рок групата „Aktual“, се различават от останалите алтернативни аматьорски банди и по този начин започват обособяването на едно самобитно субкултурно пространство, назовано с новия термин „протоъндърграунд“. Прекрива се границата между сцената и публиката, има по-интензивно взаимодействие между зрителя и изпълнителя и открито се проявява свободомислието. Психеделията, атрактивните и провокативни костюми, пиротехническите ефекти, употребата на нетрадиционни инструменти, хаосът, наркотичният и алкохолният делириум – всичко това оразличава протоъндърграунд рок групите „Hells Bells“, „The Primitives“ и „Aktual“ от биг бийт бандите. Най-голямата разлика в сравнение с морето от аматьорски рок групи обаче идва именно от песенните **текстове**, които нетрадиционно започват да се пишат на чешки и нарушават всякакви поетически и естетически закони. Те са алегорично-саркастични, жлъчни, бунтарски, някои са пропити с естетиката на грозното, други – с естетиката на ужаса, а има и текстове, директно адресирани към и иронизиращи руснаците (особено около 1968 г.).

Вълната на нравствено, естетическо и социално неподчинение няма как да бъде спряна чрез арести или чрез например масовото подстригване на над 4000 дългоси мъже през 1966 г. Според Ф. Чуняс основната разлика между протоъндърграунда и същинския ъндърграунд са **физическите прояви на несъгласие** спрямо режима, възпитателната и образователната система, т.е. дългата коса, слушането на англо-американски рок групи или носенето на дънки са просто физическа

проява на неподчинение (Чуняс 2016б: 4). Протоъндърграундът е шумен, експанзивен, див, докато ъндърграундът, сформиран около ядрото на „The Plastic People“ – Иван Ироус – Егон Бонди, е по-притворен, вярващ в своята самодостатъчност, социално тих (или поне е такъв в началото си, докато не се превръща в инструмент на дисидентите). Ако, както гласи текстът на песента на протоъндърграунд групата „Aktual“ „Атентат срещу културата“, младите рок изпълнители трябва да изгорят книгите и да изравнят театрите със земята, то при ъндърграунда битува усещането за весело гето, за една аполитична и неконформна среда, а основната цел е да се обособи и съхрани едно свободно пространство, където всеки желае само и единствено да има достатъчната свобода, за да твори посвоему, където идеята за пряка конфронтация с властта или обществото е напълно елиминирана.

Единственият представител на протоъндърграунда, който се приближава до идеите, изповядвани от същинския ъндърграунд, е **Милан Книжак**, когото наричат „Книгата“ (Чуняс 2016б: 5). Благодарение на него тази общност на неконтролируеми дългокоси бива идейно обединена чрез някои от неговите манифести, като „Призив към дългокосите“, „Манифест АУ“ (1962 – 1964) и по-късния „Авангардът като терор“ (1975). Книжак призовава да не се примиряват с несправедливото отношение, а да продължават още по-здраво да се борят с преградите на безсмислието, защото очевидно това общество е болно. Освен това Книжак ги приканва да проявяват своето инакомислие не само чрез дългата коса, но и като си шият сами дрехите, като реагират необичайно, като действат безкомпромисно, защото животът не трябва да бъде вегетация (Чуняс 2016б: 6).

Съществен принос на Милан Книжак е **въвеждането на чешкия език** в рок музиката в период, за който може да се каже, че английският език е задължителен атрибут на рока, белег е на модерност, на авангардност, символ на бунта. М. Книжак не може да се примири с примитивното звуково наподобяване на английския език сред музикантите, които не го владеят (Маховец, ред. 2003: 10).

Фигурата на този чешки интелектуалец е изключително сложна, противоречива и многопластова. В някои отношения може да се каже, че той е „ренесансов тип“. Роден през 1940 г., Милан Книжак е артист в пълния смисъл на думата – музикант, поет, скулптор, художник, график, моден дизайнер, архитект; занимава се с теория и педагогика на изкуствата, а през 90-те години става ректор на Художествената академия в Прага. Без дори да има висше образование, Книжак получава академичната длъжност „професор“ и благодарение на него стартира

обучението на докторанти в Художестведната академия в Прага, където преподава до 2015 г., когато е на 75 г.

През 60-те години той е провокатор, новатор и експериментатор в различни сфери на изкуствата. Въпреки че вниманието му не се задържа върху никоя от специалностите, които започва да изучава, той още съвсем млад демонстрира добро познаване на културата на Запада. Като човек, който от малък се занимава с музика, той още в тийнейджърските си години пише текстове и композира дисхармоничен джаз, само че няма своя група (Маховец, ред. 2003: 11). Автор е на идеята за деструктурирана музика, състояща се в надраскването и начупването на грамофонни плочи и слушането им в такъв вид. Това е авангарден жест, с който вътрешната структура на изкуството трябва да се разруши, за да се преподреди и да придобие ново значение¹.

През 1967 г. негови познати от градчето Марианске лазне го молят за съдействие – сформирали са група, но нямат барабанист, певец и репертоар (Маховец, ред. 2003: 9). Така той се превръща във фронтмен, барабанист, текстописец, идеолог и мотор на новосформиралата се група, която за краткия период на своето съществуване до 1973 г. е осъществила едва осем концерта, никой от които не е заснет или записан.

Името на групата идва естествено – „Aktual“, след колебания дали да бъде „Децата на болшевизма“, „Йезуити“, или „Апостоли“ (Маховец, ред. 2003: 11). Но защо точно „Aktual“? От 1963 г. Милан Книжак се превръща в един от основателите на едноименното алтернативно творческо общество, единствен критерий за допускане до което е инакомислието и желанието за другост (Книжак 1996: 436). Именно това общество манифестира най-ярко идеите на протоъндърграунда.

Общността „AKTUAL“ обединява интелектуалци, творци и хора, които намират убежище в нея, за да проявяват онези свои качества, оставащи иначе скрити и потиснати. **А-общността**, както я нарича Книжак накратко, не е затворена или стройна структура, дори напротив – тя е отворена към всички желаещи да се присъединят, разроена, дори неконтролируема. Членовете ѝ са принудени да се срещат в частни домове в Прага, а по-късно в селцето Красна. Характерно за тях е, че всички те са с различен социален статут и с индивидуално отношение към света, обединени от един-единствен фактор – **желанието за другост**. Именно затова тяхното обединение в хомогенна общност има мимолетни успехи и като цяло е невъзможно.

¹ <http://www.milanknizak.com/> (14.01.2019)

В една от програмните си статии от 70-те години, посветени на А-общността, Милан Книжак пише, че тя е нетотална, тъй като не изисква от своите членове присъствие. Всеки може да напусне по всяко време. Освен това няма вътрешни правила, а по-скоро **ядро на импулс** (Книжак 1996: 437), което се сменя в зависимост от това кои идеи стават актуални в определен момент. Характерна за членовете на „AKTUAL“ е взаимопомощта, но най-вече идеята, че силните трябва да помагат на по-слабите. Тук обаче не става въпрос за някакъв ярък алтруизъм, а по-скоро за особен тип индивидуализъм, който бива обуславян от способността за решаване на общностни проблеми, които са по-значими от личните. Общностният дискурс определя още една черта на тази група – аскетизма, който обаче бива разбран по особено специфичен начин, а именно като фанатична служба на идеята за тоталност на живота, която тоталност трябва да се търси с всички средства, в това число наркотици, алкохол, сексуално разкрепостяване. Физическото отстъпва по значимост пред духовното, основно е стремлението към разкриване на същността на битието.

Творческата общност „AKTUAL“ експанзивно цели да се разрасне, като стига дори до **ексхибиционизъм** като личностна манифестация с цел привличане на общественото влияние. Засиленият интерес, разбира се, има негативен аспект, привличайки неподходящи и конформистки настроени хора. Затова в средата на 60-те „AKTUAL“ се видоизменя. Аскетичният месианизъм (Книжак 1996: 440) отстъпва пред стремежа за търсене на собствено място в този социум, значими стават конкретните взаимоотношения, т.е. проявява се особен тип индивидуализъм и егоцентризм. Общото между всички, принадлежащи към „AKTUAL“, е **отричането на цялото останало общество**, с което тази група поставя основите на бъдещия ъндърграунд.

Спонтанни улични ритуали, провокативни улични артпърформанси, модни ревюта, разговори, празненства, конфликти и разрешаване на конфликти, използване на всяка удобна ситуация за демонстрация, бягство от себе си и към себе си, превръщането на живота в игра, използване на всеки жест, дума и действие като внушение, **като анонимен месианизъм** – всичко това заляга в основата на идеите на творческата общност „AKTUAL“. Със своето инакомислие, със затворения си, но същевременно отворен характер, с неприемането на социалното статукво и политическата конюнктура, със стремежа за експанзивно самозаявяване, с употребата на делириума като средство за достигане на различни психосъстояния тази общност се приближава до идеите на американските битници от 50-те и на хипитата, чиито

комуни точно през 60-те достигат своя пик отвъд океана. Освен това „AKTUAL“ се превръща в ядро на протоъндърграунда.

Общността „AKTUAL“ обаче не е директно свързана с дейността на едноименната **рок група „Aktual“**, която, както казахме, съществува от 1967 до 1973 г. Характерно за рок групата е изпълняването само и единствено на авторска музика, създадена от Милан Книжак. Той прокарва идеята за употреба на нетипични за рок музиката от 60-те години звуци на цигулка, сирени, бормашины, мотоциклети, домакински съдове, парчета желязо, счупени музикални инструменти, камбани, развалени усилватели, но запазва китарното ядро (Маховец, ред. 2003: 14). Тези средства за музициране, както отбелязва самият Книжак, не са само за звуков цвят, а се превръщат в равностойни музикални инструменти (Маховец, ред. 2003: 15). В един от своите ретроспективни програмни текстове от 1972 г. – „Групата „Aktual“, М. Книжак обяснява, че в началото не е притежавал познания относно световната рокендрол музика и затова неговите композиции са напълно независими, своеволни, без да се съобразява с възможностите и изискванията на тогавашната рок продукция (Маховец, ред. 2003: 9).

Музиката на „Aktual“ е почти неслушаема, на нея не може да се танцува. Високите децибели, дисонансът, симултанното звучене на няколко различни полифонични мелодии в съчетание с неконтролираното аматьорско изпълнение, както и съвсем опростената музикална структура от два, а понякога само един акорд придават особен автентичен вид на тази протоъндърграунд музика (Маховец, ред. 2003: 15). Песните са монотонни и ясни, същевременно диви и агресивни. Някои от тях са тенденциозно фалшиви, инструментите обикновено не се акордират, пеенето е целенасочено фалшиво.

Рок текстовете на М. Книжак смесват хумор, пародия, темите за смъртоносните сънища и за тъмните желания (Маховец, ред. 2003: 10). Повечето от тях са кратки и метафорични, езикът им е опростен, ритмиката е тромава, така че да може първо да се автопародират, а след това да пародират темата, към която са насочени. Авторът самоопределя някои от своите текстове като мъчително трагични, с което са и трагично смешни (Маховец, ред. 2003: 15). Те функционират като провокация. Затова членовете на групата са зорко следени от Държавна сигурност, а групата за шестте си години живот реализира само осем концерта (не всичките са довършени) и повечето са пред съвсем затворен кръг приятели. Именно тази специфика на пърформансите ги приближава до идеите на ъндърграунда и съответно ги превръща в протоъндърграунд.

Сред заглавията на рок текстовете на Милан Книжак между 1965 и 1968 г. срещаме следните: „Атентат срещу културата“, „Апостоли“, „Искам 3-метрова коса“, „Червен белег“, „Обичам теб и Ленин“, „Наркоманска любовна песен“, „Признание“, „Убий за мира“, „Обичайте демократизацията“, „Месия болшевик“, „Станете прасета“, „Атомни гъби“, „Деца на болшевизма“, „Спрете всички войни“, „Руснаци, прибирайте се“ и мн. др. Не само в заглавията, но и в самите текстове императивната форма е силно застъпена и затова текстовете звучат призивно, обединяващо, лозунгово. Под маската на апелативността и привидната войнственост обаче прозира пластът на хуманистична настройка към света.

В текста „Атентат срещу културата“ лирическият говорител апелира да се събуди (т.е. да се вдигне от мъртвите) отец Кониаш (йезуитски книжовник от 17. век) и да се запалят хиляди книги, да се унищожат картините, булдозерите да изравнят театрите, всичко, което има някаква цена, да се изхвърли, да се събудят всички идиоти, да се избие интелигенцията и да се осъществи атентат срещу културата. Текстът, който се превръща в манифестен за чешкото рок поколение от втората половина на 60-те години, е само привидно войнствено настроен. Целият този призив за външно унищожаване на културните артефакти всъщност е много по-дълбок призив за осмисляне на актуалната културна ситуация, подложена – от една страна – на външното обуславяне от англо-американските модели, а от друга – на вътрешния контрол на конюнктурата. Вътрешното деструктуриране и осмисляне са необходим критерий за развитието на тази нова култура, а появата на името на йезуита може да функционира разнопосочно. Ако се върнем към функцията на йезуитите при изграждането на чешкото културно съзнание през 17. век, то бихме могли да го определим като двойко, тъй като йезуитите, колкото спомагат за създаването на различни културни и образователни институции, толкова и ограничават и елиминират чешката идентичност. Следователно Кониаш би могъл да изпълнява именно ролята на разрушител на културната парадигма.

В текста „Апостоли“ се програмира идеята за младите рок музиканти като апостоли, чийто неотлъчен атрибут е епитетът „луди“. Текстът е написан в „ние“ форма, което му придава особено ярък автоироничен характер. „Ние ще спасим света“, „ние ще унищожим стените“, „ние ще разпънем на кръст света“ – това са някои от целите и обещанията, които тези апостоли заявяват. Само че самоиронично и контрастно на библейската просветителска функция на апостолите функционира представата за тези субекти като „ние – преобърнатите

хитлеристи“, „ние – вандалите“, „ние – оглупелите кретени“, „ние – алкохолиците и наркоманите“, която ще се затвърди в ироничното и лайтмотивно рефреново повторение на реторичното питане „как как как да станеш птица“, т.е. как да полети духът на тази нова култура, как да разчупи оковите на статуквото, как да се извиси над старото изкуство. Единият възможен вариант е чрез алкохол и наркотици.

Самоиронията е характерна за по-голямата част от тези текстове. В „Деца на болшеви́зма“ например функцията на традиционния за пролетариата възглас „ура!“ е преобърната, маргинализирана и почти унищожена в припева: „ура ура ура, някой пикае“, а привидното възпяване на митологизираните фигури на Ленин и Сталин, както и твърдения като „нашата кръв е по-червена“, „ще паднем в името на Сталин“ са всъщност гротескно-хумористични.

В текстовете се появява отявлено **богоборчество** и идеята за атеизма е особено ярко заявена: „трябва да сме атеисти, бог е красив мит“. На мястото на вярата идва **любовта**: „Спрете всички войни и оставете хората да обичат“. Хуманистично-пацифистките внушения на автора прозират в много голяма част от текстовете и приближават идеите за мир и любов на протоъндърграунда към хипи движението. Дори и в този случай обаче пацифизмът е осмян чрез текстове като „**Against hippies**“ (заглавието „Срещу хипитата“ е на английски, но текстът на песента е на чешки).

Като цяло обаче проблемът за любовта и интимните взаимоотношения между двата пола остава второстепенен. Твърде малко текстове са свързани с него или представят по някакъв начин фигурата на жената. В песента „**Обичам теб и Ленин**“ този мотив се повтаря във всеки стих и представлява почти цялото произведение. Тук лирическият аз твърди, че обича жената заради косата, смеха, нежността и мечтите ѝ. Еротичната любов обаче е принижена и negliжирана от любовта към Ленин и към неговите мустаци, плешивото му теме, неговата революция и неговия свят. В представата на лирическият аз емоционалната привързаност отстъпва пред физическото преживяване и пред наркоманския екстаз, сексът е отречен и на негово място идва наркотикът декс.

Протоъндърграундът като културен и социален феномен от 60-те години бележи подготвителния етап на специфичния същински чешки ъндърграунд от 70-те години. Редица митове, с които самите ъндърграунд творци боравят, са закодирани още с творчеството на рок групата „Aktual“ и с влиятелната фигура на Милан Книжак. Атенатът срещу културата, който има своите корени още през 50-те, се проявява

мощно през 60-те, а през следващото десетилетие е възприет буквално от групата „The Plastic People of the Universe“ и Иван Ироус, които демонстративно палят книгите на Бохумил Храбал на Кампа в Прага. Без този подготвителен етап същинският чешки ъндърграунд би бил невъзможен, затова заслужава по-голямо изследователско внимание.

ЛИТЕРАТУРА

Книжак 1996: Knížák, M. *1995 – 1964*. Brno: Vetus Via, 1996.

Книжак 2001а: Knížák, M. Manifest AU [1962 – 1964]. // *Alternativní kultura*. Ed. J. Alan. Praha: Lidové noviny, 2016, 532.

Книжак 2001б: Knížák, M. A-společenství 1963 – 71 [1973]. // *Alternativní kultura*. Ed. J. Alan. Praha: Lidové noviny, 2016, 537.

Книжак 2001в: Knížák, M. Avantgarda jako teror [1975]. // *Alternativní kultura*. Ed. J. Alan. Praha: Lidové noviny, 2016, 542.

Маховец, ред. 2003: Machovec, M., Riedel, J. *Milan Knížák. Písňe kapely Aktual*. Praha: Maťa, 2003.

Чуняс 2016а: Čuňas, F. S. Protounderground. // *Reflexe undergroundu*. Ed. L. Kudrna. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016, 30 – 34.

Чуняс 2016б: Čuňas, F. S., Kudrna, L. (Proto)underground. Několik poznámek k vývoji podzemního hnutí. // *Pamět a dějiny*, 2016, č. 4, 3 – 15. <http://www.milanknizak.com/> (14.01.2019)